

**PARASZTI MÚLT ÉS JELEN
AZ EZREDFORDULÓN**

PARASZTI MÚLT ÉS JELEN AZ EZREDFORDULÓN

A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10–12. között megrendezett
néprajzi vándorgyűlésének előadásai

Szerkesztette:

CSERI MIKLÓS–KÓSA LÁSZLÓ–T. BERECKZI IBOLYA

Szentendre, 2000

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG
ÉS A SZENTENDREI SZABADTÉRI NÉPRAJZI MÚZEUM KÖZÖS KIADVÁNYA

Technikai munkatárs:
KELEMEN PÉTERNÉ

Az első borítón

Kettős portré: Bús Imre és Takács Krisztina
Vezseny, 1975.
Szabó László felvétele

A hátsó borítón

Tornác
Visa (volt Kolozs megye), 2000.
Balassa M. Iván felvétele

ISBN

963–7376–29–1

Felelős kiadó: Dr. Kósa László, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
Dr. Cseri Miklós, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum főigazgatója

ÚJ KÉRDÉSEK ÉS ÚJ HATÁROK A NÉPRAJZBAN: AZ EZREDFORDULÓ PERSPEKTÍVÁI

MOHAY TAMÁS

Bevezetés: határok múltjáról

Politikai határok és kulturális határok közismerten nem esnek egybe egész Európában. Ez különösképp igaz a Kárpát-medencére. A középkori magyar államban a kezdetektől fogva jelentős nem magyar nyelvű népesség élt, és évszázadok folyamán további nagyobb, behívott, bevándorolt csoportok is voltak (jászok, kunok, németek, zsidók, görögök, örmények stb.). Ehhez járult a vallási megosztottság: Magyarország a 16. századtól kezdve Európa azon országai közé tartozik, ahol számos felekezet élt egymás mellett. Házassági kapcsolatok, s ezen keresztül rengeteg kulturális kapcsolat volt behatárolt a vallási hovatartozás szempontjai szerint gyakorlatilag napjainkig. Az újkorban, a 18. századi konszolidáció idején Magyarország Habsburg-birodalmi keretben tartósan soknemzetiségű országgá változott. Közben időről időre a közigazgatásban és az egyházi igazgatásban új és új szervezeti egységeket (megyéket, egyházmegyéket, kerületeket, határörvidékeket stb.) hoztak létre és/vagy szüntettek meg; ilyenek gyakorlatilag minden generáció idején történtek. Erre az időre esik sok helyen a magyar nyelvhatár változása, ami nagy általánosságban összefüggő húzódást jelentett: délen északabbra, északon délre került, nyelvileg szigethelyzetbe került néhány terület (Zoborvidék Nyitra megyében, Kórogy és környéke Szlavóniában), vagy vegyes lakosságú szóránnyvidékké változott (Mezőség Erdélyben).

A huszadik század minden korábbinál mozgalmasabbá tette a határokat, és minden korábbinál tömegesebbé a határok átlépését. 1917 és 1947 között az ország határai deklaráltan is vagy féltucatszor változtak, amihez hozzáadódik az, hogy egyes területek még többször cseréltek gazdát. Mindez – és ez jelentős eltérés Európa országainak többségéhez képest – nem csak a határ menti térségeket érintette, hanem olyan területeket is, mélyen az ország belsejében, amelyek lakói nemzedékek óta soha sem gondolták volna, hogy egyik napról a másikra államhatár választja el őket a szomszéd településen élő rokonaiktól. Az 1920-as trianoni és az 1947-es párizsi békekötések következtében emberek ezrei egész egyszerűen más országba tértek haza többéves hadifogságukból, mint ahonnan nekiindultak katonaeletüknek. Százezrek telepedtek át kisebbségi helyzetükből az anyaországba, vagy indultak útnak távolabbi országok felé (ahol aztán leszármazottaik a kultúra- és nyelváltás sokféle útját járták be).

Sem a soknemzetiségű birodalmi szervezetekben, sem a trianoni békeszerződés és a második világháború következtében előállt államokban nem sikerült ki-

küszöbölni a nyelvi, kulturális, politikai határok fennállásával, mibenlétével és átlépésével járó, sokszor súlyos feszültségeket. Nagy általánosságban igaz, hogy a határok jelentősége az első világháborút megelőző időkben, tehát a Habsburg Monarchia idején egy „közönséges” magyarországi falusi településen a hétköznapi emberek számára aligha volt megfogható. 1920 után viszont az államhatárok egész Kelet-Közép-Európában egyre erősebben befolyásolták az emberek hétköznapi életét. Az utóbbi nyolcvan évben generációk tapasztalata az, hogy erőszakkal átteszik, átviszik őket határokon, vagy hogy megkérdésük nélkül kerülnek határok másik oldalára. Éppen úgy az is, hogy a határoktól erővel visszatartják őket olyannyira, hogy meg sem közelíthetik azokat (gondoljunk a vasfüggönyre). Mindehütt megerősödtek a nemzetállami törekvések, amelyek célul tűzték ki az államhatárok és a nyelvi-kulturális határok egyre szorosabb közelítését egymáshoz.

A belső nyelvi, kulturális, vallási határok már sokkal kézzelfoghatóbbak voltak. Határkérdésekben falvak százaiban, ezreiben zajlottak egymás közötti perek legalább két évszázadon keresztül; ezeknek tanúvallomásai, iratai ma becses történeti és néprajzi forrásanyagok. Erős kulturális határok húzódtak a falvak parasztsága, a városok polgársága és kézművesei, kereskedői, értelmisége között. A főváros gyorsan fejlődő infrastruktúrájával, nagymértékben asszimilálódó német és zsidó eredetű polgárságával szinte külön testnek számított az országban.

E közismert összefüggések ismertetéséhez a maga eszközeivel hosszú ideje a néprajz is hozzájárult. A különböző határok léte természetesen régóta foglalkoztatta a néprajzot, tudomást vett róla, hogy a határok két oldalán kulturális különbségek találhatók. Azt is mondhatjuk, hogy a néprajzi érdeklődés kezdeteire, mondhatni eredetére nyúlik vissza az a tapasztalat, hogy a „túldalton” levők mások, mint mi vagyunk. Anélkül, hogy a néprajz teljes tudománytörténetét akár csak utalás szintjén számba vennénk, gondoljunk arra, hogy a népköltészet gyűjtése, feldolgozása, kiadása, összehasonlítása milyen eredményeket ért el az átadás-átvétel határokat átvéelő folyamatainak tisztázása során; vagy arra, hogy a regionális tagoltság, a népcsoportok kutatása hogyan bontakozott ki a népkarakterológiáktól kezdve a kulturális area-elméleteken keresztül egészen a néprajzi kartográfiáig, atlaszok készítéséig.

Kissé távolabbra tekintve ide tartozik az a tény is, hogy a néprajz a maga eszközeivel és a maga módján szintén hozzájárult határok kijelöléséhez, módosításához vagy igazolásához. Ezt persze a mindenkori politikai helyzet és az erőviszonyok messzemenően meghatározták, eredményeit kétségbe vonták, és sok példát hozhatunk arra is, amikor a szaktudományi érveléseket egyszerűen lesöpörték vagy meg sem hallgatták.

Határok átrendeződéséről

Napjainkban a határokkal kapcsolatos kérdések új módon vetődnek fel, és ez a néprajzi megközelítéseket is új feladatok elé állítja.

A hagyományos néprajzi kutatásnak, amely természetesen tisztában volt határok létevel, mibenlétével, még nem kellett szembenéznie olyan folyamatokkal,

amelyek újabban gyökeresen új értelmet adnak politikai és kulturális határoknak. Tanúi lehetünk annak, hogy némely határok megerősödnek, mások áthelyeződnek, ismét mások meggyengülnek, vagy új meg új szimbolikus tartalmak rendelődnek hozzájuk.

Közhelyszámba megy, hogy a világ mintegy „összezsugorodott” körülöttünk. Az államhatárok egyre kevésbé jelentenek határt a lakóhely, a munkahely és a házastárs megválasztásában, s egyre több tere nyílik annak, amit manapság úgy emlegetnek: multikulturalizmus. Sokak számára viszont az összezsugorodott világ nem saját személyes tapasztalás, mint inkább a mások kezén formálódó híradások révén válik érzékelhetővé. Tájékozódásunkban egyre nagyobb szerephez jut a média, s azzal együtt a véleményformálóktól eredő meggyőződés.

Néprajzi-antropológiai elemzést érdemelne az, hogy miképp alakulnak ki és át vélemények, hiedelmek a távoli, nem ismert világokról a média következtében. Továbbá az is, hogy a tradicionálisabb jellegű, a közösségi, rokoni kapcsolatokat még erősebben fenntartó településeken a meglevő tudásszerkezet miféle feltételrendszer szab a médiából érkező tudásszerkezet megértéséhez, feldolgozásához. Kérdés, hogy a földrajzi mobilitás, az utazás miképp válik értékké, mit tartanak különböző csoportok azokról, akik számára a földrajzi mobilitás mindennapos tapasztalat. Néha az lehet az érzésünk, hogy e téren jelentős határ húzódik emberek között. Ez a határ persze (ahogy a többi is) semmiképp sem állandó, de jól kivehető, és legalább annyira kettéoszt nagyobb népekségeket, mint az „elit” és a „nép” kategóriája.

Új kérdéseket vetnek fel azok a változások, amelyek Európa politikai, katonai és gazdasági átrendeződése terén az utóbbi tíz-tizenkét évben végbemennek. Országok sora nyerte vissza szuverenitását Kelet-Európában, s ezzel nyerte vissza az esélyt arra, hogy oda tartozzék, ahová mindig is tartozott, Európához kulturális és politikai értelemben. Az, hogy Magyarországon többé nincsenek szovjet katonák, egyáltalán nem csupán elvi-politikai vagy diplomáciai kérdés; milliók számára valószínűs érzelmű, egzisztenciális érintettségét jelent. Az ezzel kapcsolatban nyilván erősen tagolt mentális szerkezetnek a néprajzi szempontú elemzése, egyáltalán a felvetése azonban még nem történt meg.

Az egykor ellenségesnek tekintett NATO határa a csatlakozást követően immár Magyarország keleti és déli határain húzódik. A szövetségi rendszerhez tartozás nemcsak biztonsági kérdés, hanem a fenyegetettségnek (délien), illetve az alig tisztázható félelmeknek és aggodalmaknak is előidézője (keleten).

Az elmúlt tíz év alatt Magyarország három szomszéd állama is alkotóelemeire esett szét: Csehszlovákia, és a Szovjetunió békésen, míg déli határaink mentén elhúzódo háborús viszonyok közepette bomlott fel részeire, illetve zsugorodott össze a maradék Jugoszlávia. A háború következtében hagyományos magyar települések lakossága menekült el (például kórógyiak kerültek Magyarországra táborokba, hogy aztán évek múltán visszatérjenek községükbe). Tény, hogy az elmúlt tíz évben csupán a délkeletről határos Románia, illetve a nyugatról határos Ausztria területe és jogállása maradt változatlan. Mindez nem pusztán politikai kérdés: azok a diákok és kollégák, akik családjukat odahagyva jöttek át Magyarországra, hogy a háborús viszonyoktól, a katonai besorozástól megmeneküljenek, egzisztenciális

nehézségeket élnek meg, miközben szakmai múltjuk, terveik egykori kisebbségi magyar státusukhoz kötik őket. Publicisták, újságírók, alkalmasint politológusok, szociológusok is foglalkoznak e kérdésekkel, ám azt gondolom, hogy a megváltozott viszonyok közepette alakuló újfajta kapcsolatteremtési módokról, újfajta társadalmi hálózatokról a néprajznak és antropológiának is lehetne mondanivalója.

A szomszédos országokban a magyarok a legváltozatosabb politikai szerkezetekben élnek, és ezek a parlamenti és a helyhatósági választásoktól függően átlagosan három-négyévente változnak. Ez közvetetten befolyásolja életlehetőségeiket, kilátásaikat, azt, hogy milyen mértékben modernizálódnak, milyen mértékben indulnak útnak Magyarország és más országok felé ideiglenes vagy állandó munkavállalás céljából.

Ha nem is beszélhetünk a politikai határok „légiessé” válásáról, kétségtelen tény, hogy manapság intenzívebbek és szabadabbak a kapcsolatok a határokkal elválasztott magyarság részei között; egyre különbözőbbé válnak viszont a többfelé élő magyarság kapcsolattartásának lehetőségei Európa országaival. Működik a határokon átívelő és sugárzó műholdas adó, a Duna TV. Települések között testvértelepülési kapcsolatok szövődtek.

Mindennek kétségtelen kihatása van a magyarság sokat emlegetett „kulturális egységére” is, ám erről egyelőre igen keveset tudunk. A határok szabadabb átjárhatósága eddig főként arra irányította a figyelmet, ami a nyelvterület szélső vidékein, nyelvhatárok közelében, elzárt hegyi medencékben, magashegyi tanyák világában, tradicionális búcsújáró helyeken történik. Hogy közben az egykor tradicionális világok mindinkább modernizálódnak, adaptálódnak új történelmi körülményekhez, az eddig még kevésbé vált néprajzi kérdéssé. Még kevésbé az, hogy a magyar nyelvterület más és más területein élők milyen közös és milyen eltérő kulturális tapasztalatokkal rendelkeznek. Kimondatlanul is tartja magát az a meggyőződés a néprajzban (s nyilván azon túl is), hogy sok sajátos vonás megléte is a magyarság *lényegi egységét* nem érinti. Pedig látnivaló, hogy mennyire más asszimilációs utat választottak az ausztriai Burgenland magyar települései, mennyire mást a szlavóniai vagy dél-erdélyi, mezőszéki szórványfalvak, és mennyire mást az egy tömbben élő székelyföldi magyarság. A lényegi egység mellett ezek kétségtelenül lényegbevágó *különbségeket* is mutatnak.

Ebből a nézetből is értelmezhető az a nemzeti és vallási szempontból egyaránt jelentős ünnep, amivé 1990 után a csíksomlyói pünkösdi búcsú vált, s amelynek kutatása hosszabb ideje foglalkoztat. Sokan sokszor megfogalmazták azt, hogy a búcsún jelen lenni a magyarság egészével való találkozás lehetőségét adja, békés, ünnepi körülmények között. Bármennyire szimbolikusak és olykor formalizáltak is ezek az ünnepi találkozások, érzelmi, mozgósító erejüket nem lehet tagadni.

Határok nemcsak országok között, hanem országon belül is módosulhatnak. Települések összevonása, nagyközségek várossá nyilvánítása, korábban hozzátartozó községek önállósulása: olyan folyamatok, amelyek utólag feltétlenül elemzést érdemelnének. A néprajzi, antropológiai szaktudás nagyobb megbecsülését fejezné ki, ha ilyen természetű kérdésekben a szakma az előkészítő szakaszban, döntések meghozatala előtt is szóhoz jutna.

Ha figyelmünket most a politikai határoktól tovább, a kulturális határok felé fordítjuk, akkor azt látjuk, hogy sokszor felvetett, és szinte már elkoptatott fogalmak vesznek körül: ilyenek a globalizáció, a multinacionális vállalatok, a nemzetközi bűnözés, a fegyver- és kábítószer-kereskedelem, a számítógépes hálózatok, az információs társadalom, a migráció, a menekülés, a regionalizmus.

Nem vitás, hogyha bárki akár csak felvetni szeretné ezek hatását egy szakma önértelmezésére, akkor eleve reménytelen vállalkozásba kezd, hiszen könyvtárnyi szakirodalma van bármelyiknek, számos nyelven. *Saját* határaival is számot kell tehát vetni annak, aki ilyesmikről beszélni próbál. A néprajz hagyományaihoz híven mindekelőtt azt szeretném hangsúlyozni, hogy itt nemcsak társadalmakat, hanem *valóságos emberi életeteket* alakító folyamatokról van szó. Azt kell meggondolnunk, hogy mindez hogyan alakítja át az emberi kapcsolatok rendszerét, az emberi viszonyrendszereket (családban, lakóhelyi, munkahelyi közegben, településeken).

A modern világban fokozatosan és végérvényesen lebomlottak azok a határok, amelyek embereket a társadalmi ranglétrán feljebb vagy lejjebb helyeztek el. Közmeggyőződésévé vált, hogy az emberek közötti hierarchikus alá-fölérendelődések helytelenek. A tekintély és minden, ami tekintélyre alapozódik vagy tekintély jelenlétére, hatására enged következtetni, a nyilvános közbeszédben archaikus fogalommal változott, kerülendővé vált. Megkockáztatom annak felvetését, hogy miközben a modern társadalom hatásosan száműzte a tekintélyt, aközben valóságosan szenved annak hiányától. Elég, ha ezúttal a populáris sztárkultuszra gondolunk, amiben világos kifejezését láthatjuk annak, hogy mindkét oldalon milyen tartós a más emberek csodálata iránti igény.

A modern világ *individualizálódása* egyik fontos következményének látom azt, hogy miközben emberek és emberi közösségek-csoportok között számos éles és elválasztó határ megszűnt, aközben más határok közéjük emelkedtek. Mi mások lehetnének ezek, mint kulturális határok? Az újonnan emelkedő határok olykor nem sokkal könnyebben átléphetők, mint a korábbi rendi jellegű társadalmi határok. Ha néha az a benyomásunk, hogy valamivel még nehezebben, akkor az talán amiatt van, hogy az alá-fölérendeltség határviszonyainak átlépésére, olykor áthágására idők során kialakultak bevett, bejáratott technikák. Ha egy városi ember megszólított egy falusi kapást, nagyjából mindkettő tudhatta, mit lehet, mit nem lehet, nagy meglepetések nemigen érhatték őket. Hasonló volt a helyzet akkor is, ha ugyanez a „nadrágos ember” (mondjuk egy múzeumi tisztviselő) egy szerzetes papot vagy egy reménybeli arisztokrata protektort szólított meg. Manapság az autonómia és a tolerancia ugyan értékként van jelen az életünkben, mégis sokszor tapasztaljuk a szótértés nehézségeit; még nincsenek bejáratva a határok átlépésének technikái e téren.

A rendi, hierarchikus jellegű határok eltűnéséről azért sem szabad megfeledkezni, mert a néprajzi és az antropológiai szaktudomány olyan időkben született meg, amikor az ilyesfajta határok még igencsak élesek és mindenki által ismertek voltak – emiatt ennek módszertani kihatása is van, főképp a terepmunka vonatkozásában. Arra a szakmán belüli közmeggyőződésre gondolunk, ami azt mondja, hogyha egy kutató bármikor, bárhová beteszi a lábát, és elkezd kérdezősködni, ak-

kor biztosan számíthat feleletre. Ezt a rejtett meggyőződést fejezi ki „adatközlő” szavunk, vagy az, hogy a néprajzi adatok emberektől való kikérdezésére a „gyűjtés” szó honosodott meg. Messzire vezetne most ennek az egy fogalomnak az elemzése, elég itt annyit megjegyezni, hogy más társadalomtudományokhoz képest sokkalta erősebb ebben a szóban az értéktartalom; gyűjteni azt szokás, ami valami miatt értékes.

A kulturális határok egy részének elmosódása az is jelenti, hogy teret hódítanak *globális* kulturális minták, s ezek szinte észrevétlenül részévé válnak hétköznapi életünknek. McDonald, Walt Disney, hollywoodi filmek, Coca-Cola, brazil szappanoperák stb., mindenki tudhatja, mire gondolok. Politikai eszközökkel nemigen lehet határt szabni multinacionális vállalatok térhódításának egy Európai Unióba felvételre törekvő országban; ugyancsak nehéz gátat vetni a nemzetközi bűnözésnek, a kábítószer-kereskedelemnek, ami manapság nálunk egyre nagyobb mértékben veszélyezteti gyermekeink korosztályát városokban és kisebb településeken egyaránt. Ott, ahol néhány évtizede a néprajzkutató gyermekjátékokat ment gyűjteni, ott most drogok cserélnek gazdát a falusi diszkókban. Vannak, akik mindezt egyfajta kulturális gyarmatosításnak tartják, talán nem is jogtalanul. Nem kívánok ezúttal a globalizáció gazdasági vagy éppenséggel társadalmi vetületeiről beszélni; ezek még sokáig lesznek vitatémák közgazdászok szociológusok körében.

Néprajzi szempontból az a változóban levő kulturális tagolódás érdemel figyelmet, amely módosítja a megszokott minták szerinti világérzékelésünket. Átértékelődik a szóbeliség szerepe: korábban az elit és a nép közötti egyik legfontosabb választóvonal az írásbeliség/szóbeliség használatában mutatkozott. A huszadik század megeremtette az újfajta szóbeliséget a rádióban, televízióban, hanglemez-, kazetta-, majd CD-kiadásban, amely által „népi”-vé (popular) válhatott számos kulturális termék és minta. Ezáltal elhomályosultak korábban markáns határok, amelyek korábban nép és elit között húzódtak.

A mesterséges *nyelvek* megeremtésének igénye a múlt század végén akkor született meg, amikor Európában végérvényesen leáldozott a latin nyelvű tudományosságnak, és még nem látszott, hogy az élő nyelvek között melyik tesz majd szert dominanciára. Manapság a metanyelvek közül a számítógép „nyelve” terjedt el; szabványok, operációs rendszerek és ezek kommunikációja a világon soha nem látott egységesülést hozott. Divat manapság az internetet szóba hozni; nem tudok róla, hogy – nálunk legalábbis – valaki az itt található „beszélgetőcsoportok”, levelezőlisták újfajta szóbeliségének néprajzi, antropológiai kérdéseit felvetette volna. Az viszont az érdekesség kedvéért érdemes megemlíteni, hogy manapság olyan helyek is megjelennek az interneten, ahová a néprajzos még mostanság is „néprajzi gyűjtőútra” indul: a csíksomlyói zárdában a hetvenéves ferences atya, aki házfőnökként egy évszázados búcsújárás egyik szervezője, a hálózatról letöltött klasszikus orgonamuzsika megszakadásán bosszankodik.

Határok átlépésének leglátványosabb és legnyilvánvalóbb formái természetesen a *migráció* köréből kerülnek ki. Ezzel hagyományosan a néprajz is szokott foglalkozni: településtörténettel, népességtörténettel érintkező szakterületté fejlődött ez, számos jelentős eredménnyel. Mégis azt mondhatjuk, hogy a mai világunkban

zajló, minket körülvevő migrációs folyamatokról egyelőre inkább a politológiának, a szociológiának van mondandója, és sokkal kevésbé a néprajznak. Voltaképp a magyar–szlovák lakosságcsere következtében hazánkba került százezres nagyságrendű magyar népesség néprajzi elemzésére is csak nem publikált egyetemi szakdolgozatokban történt kísérlet jó másfél évtizeddel ezelőtt (leszámítva néhány ünnepi megemlékezést az események negyven- és ötvenéves évfordulója alkalmából). Mai vándormunkásokról, szezonmunkásokról, csoportkötöttségeket, intézményes támogatást nélkülöző népességmozgásokról, és azok kulturális következményeiről alig tudunk valamit. Pedig jelei vannak annak, hogy például az országhatárokon átnyúló testvértelepülési kapcsolatok megteremtésében és működtetésében olykor igen nagy szerepet vállalnak a kiszemelt testvértelepülésre bevándoroltak.

Még kevésbé kutatott téma a hazai néprajzban a *menekültek* témaköre. Feltűnő, hogy ezzel még leginkább külföldön dolgozó kollégák foglalkoztak; az 1995–1996-os néprajzi bibliográfiában az utaló nem is szerepel.

Újfajta határmódosulást hoz a *múltra* vonatkozó kérdések eddigiektől eltérő felvetése. Nem kizárólag a jelen megértéséhez kellenek új eszközök, új kérdések: a múlt, a látszólag ismert múlt is hoz elő új meg új izgalmas kérdéseket. Nem is csak új forráscsoportok bevonására gondolok, hanem arra, hogy a jelen másfelé irányuló érzékenységei mintegy keresik a maguk előzményeit, gyökereit. A múlt, a történet iránti egyre fokozódó érdeklődés annak a jele, hogy emberek sokasága szeretne tisztábban látni. A múlt sokszor egyfajta hitelesítő jegyként működik, s igen fontos látni, hogy a címkeként használt „ősi, régi, hagyományos” stb. jelzők mögött valójában mi is húzódik meg. Itt a néprajznak kétségtelenül igen fontos illetékességi területe húzódik meg.

A modern-posztmodern világban az eltűnőben levő határok egy része éppen azok közül kerül ki, amelyek a tradicionális társadalmakban (a néprajz és az antropológia hagyományosan legfőbb „terepén”) erősek voltak, azaz működtek: emberek, közösségek életét hatásosan befolyásolták. Mire gondolok? Az *értékhatárokra*: a jó és a rossz, az elfogadható és elfogadhatatlan, a követésre méltó és az elutasítandó közötti erős határookra. Mit láthatunk manapság? Azt, hogy számos helyzetben, beszédmódban egyszerűen *elmosódik* a különbség jó és rossz között, egyre kevésbé tartjuk szétválaszthatónak a normálist és a deviánst. Meg kellett szoknunk, hogy ami az egyik nézőpontból hasznos, az egy másik nézetből éppenséggel káros, vagy egyszerűen csak közömbös. Ha innen nézem jó, ha amonnan, rossz. Azok a felsőbb instanciák, amelyek segítettek eldönteni, a két vagy több nézet közül melyiknek is van igaza, megszűntek tekintélyek lenni.

Az *értékmentesség* elvéről van szó, természetesen. Arról az elvről, amely a századfordulón vált a társadalomtudományi módszertan egyik kánonjává. Fontos felidézni, hogy ez az elv tudományon *belüli* elvként hatásos, fenntartva, hogy a tudományon kívül igenis helye van az értékvonatkozásoknak – akár közvetlenül a tudományos eredményekből adódó következtetések, a döntések világában. Az értékmentesség valójában csak annyit jelent, hogy tudományos módszertanban, megállapításokban a kutató szigorúan tartja magát ahhoz az elvhez, hogy érzelmeit,

előítéleteit háttérbe szorítva a logikai szabályok és a módszertani hagyományoknak megfelelően gyűjt adatot, elemez és következtet; továbbá, hogy adott esetben világossá teszi értékpreferenciáit. Korántsem gondolom, hogy ha a belső meggyőződés úgy kívánja, akkor egy rosszul értelmezett értékmentességre hivatkozva ne lehetne segítséget nyújtani azoknak, akik erre rászorulnak (éppen a tudomány eszközeivel is). Azt sem gondolom, hogy ne lehetne törekedni arra, hogy a tudományon *belül* az igazság megismerésére, azon *kívül* pedig annak hiteles képviselőitöre

A néprajz új határaitól

Előadásomban eddig arra törekedtem, hogy reflektáljak a felvetődő újfajta kérdésekre. A kérdések megfogalmazásakor és a válaszok keresésekor a néprajznak a saját diszciplináris határaival is szembe kell néznie. Szinte bizonyos, hogy eközben újfajta kihívásokkal szembesül a kutatási módszertan, a más tudományokkal való kapcsolat, és a szakmára való felkészítés, az egyetemi szakképzés is.

Újfajta kérdések általában kétféle módon merülnek fel a néprajzban s más tudományban is. Egyrészt olyankor, amikor valamilyen számvetés készül, amire évforduló, külső megrendelés, helyzettefelmérés ad apropót. Másrészt – és talán ez a termékenyebb – olyankor tapasztalatok és elméletek birtokában, helyzetek felismerése következtében, kihívásokra válaszolva lassanként megfogannak, kibontakoznak, ötleteket adnak és (akár a személyes érintettség okán is) tevékeny munkára sarkallnak.

Évfordulós, illetve visszatekintésre alapozott kérdésfelvetésekben az elmúlt tíztizenöt évben Magyarországon nem volt hiány. Ilyen volt például a Magyar Néprajzi Társaság alapításának 100. évfordulója 1989-ben; ezt megelőzte a néprajz egyik – azóta is olykor felemlgetett – nyilvános számvetése 1988 őszén a Magyar Tudományos Akadémián; 1996-ban a magyar millecentenárium adott alkalmat visszatekintésekre, tudománytörténeti számvetésekre; a millenniumi kor néprajzának fellelevenítése együtt járhatott a folytonosság és a megújulás jellemzésével is. Legutóbb 1998 őszén készült el egy ún. „diszciplína-tanulmány” a néprajzról a MTA Néprajzi Bizottsága kérésére, aminek háttérében az Akadémia elnökének kezdeményezése állt; egyelőre még nem került nyilvánosságra, megjelentetése folyamatban van. A második fajta kérdésfelvetésre példaként említhetjük 1991–92-től kezdve az antropológiai és az „empirikus kultúrakutatási” „kihívás”-ra adott válaszként, vitasorozat, konferenciák, publikációk formájában, majd a „szabadelvűek” rendeztek konferenciát a népi kultúráról.

Az utóbbi tíztizenöt évben Magyarországon a számvetések, viták, ha tetszik, meglehetősen „sűrűn” következtek egymás után. Ha mégis „ritkának” tűnnek a szakmai viták, véleménycserék, akkor az azért lehet, mert a különböző fórumok eredményei nemigen érhettek össze, nemigen érhettek be; alig-alig inspiráltak olyan új kutatásokat, amelyek az elvi szinten felvetett új kérdésekre megpróbáltak volna konkrét anyag alapján választ keresni.

Látni kell, hogy a néprajz diszciplinárisan sosem volt lehatárolt szakterület. Két értelemben is: sosem zárkózott be a saját érdeklődése és „közönsége”, illetve

problémái közé, továbbá mindig is sokirányú, sokféle tudományközi kapcsolatot tartott fenn. KÓSA László írja egy cikkében a száz évvel ezelőtti magyar néprajzról, hogy „A hazai néprajz bölcsőjénél egész sornyi tudományszak állt, s ezekkel – véleményem szerint máig előnyös vonást tartva meg – akkor még nagyon szoros és élénk volt a kapcsolat.” Ő a folklorisztika és irodalomtudomány-irodalomtörténet, valamint a nyelvészet, a tárgyi néprajz, a régészet és a művelődéstörténet továbbá a földrajz, a statisztika, a fizikai antropológia, sőt a szociológia példáját hozza fel.¹ Később is elevenek voltak más szakmai kapcsolatok, például továbbra is a földrajz, de még az orvostudomány vagy a teológia irányába is, és a mai helyzetet sem tarthatjuk rosszabbnak. A néprajz tudományközi kapcsolatai ma különösképpen nyitottak – és kell is, hogy nyitottak legyenek – az antropológia, a szociológia, a történettudomány irányába.

Feltehető a kérdés, hogy mi keltette, kelti olykor azt a benyomást egyesekben, hogy a néprajz valamilyen bezárkózó, szűk határok közé szorított tudomány volna. Erre talán az a válasz, hogy sokan vannak, akik kevésbé ismerik problematikáját, módszertanát, tanulságait, eredményeit. Másfelől ok lehet az intézményi, szervezeti szétaprózottság is; továbbá az, hogy (még mindig, minden törekvés ellenére is) hiányzik a néprajz iskolai oktatása, a módszeres és rendszerezett ismeretek szélesebb körben való átadásának lehetősége. Pedig az érdeklődés nem hiányzik: a kilencvenes években többszörösére nőtt azok száma, akik országszerte egyetemi szintű néprajzi szakképzésben részesülhetnek; az oktatás minden szintjén vannak, akik komolyan gondolják, hogy érdemes időt és erőt áldozni néprajzi ismeretek megszerzésére, átadására. Paradox helyzet, hogy miközben az érdeklődés változatlan vagy éppen növekvőben van, aközben az érdeklődés kielégítésének intézményes módjai korlátozottak, a másik oldalon pedig elhelyezkedni nem, vagy alig tudó fiatal szakemberek egész sora áll.

Szétfeszítené ennek az előadásnak a kereteit, ha ezek után akár csak vázlatosan is megkísérelnénk számba venni: hol láthatók az utóbbi évek magyarországi/hazai néprajzi kutatásában azok a fejlemények, amelyek az eddig felvetett kérdések tekintetében reményekre jogosítanak fel. Szép számmal vannak olyan kezdeményezések, eredmények, amelyek diszciplináris határokat is közelítenek, fesszegetnek. Néhány kiragadott példa inkább illusztrációként, semmint igazi alátámasztásként szolgál az utóbbi időkből.

Fiatal néprajzkutatók tanácskozásának tárgya volt 1994-ben a hagyomány és a modernizáció fogalmainak összekapcsolása a néprajzi, kulturális kutatásokban; itt elméleti felvetések és konkrét elemzések egyaránt megszülettek, például nemzeti jelképekről, a mezőgazdaság új tulajdonosi szerkezetéről, a folyószabályozások társadalmi kihatásairól. Másfél évtized után sor került a turizmusnak, mint kulturális rendszernek, néprajzi-antropológiai elemzésére, s a kötetbe foglalt tanulmányok szerteágazó tematikája, módszertana azt jelzi, hogy itt nem alkalmi ötletek felvetéséről van szó. Ugyancsak a néprajz határterületein mozognak a nemrégiben meg-

1. KÓSA László 1996. 15–16.

indított új folyóirat, a *Tabula* által közölt tanulmányok; közülük akár a kalotaszegi varróasszonyokra, akár a futball nemzeti jellegére, a rátótiadákra vagy más írásokra gondolhatunk. Néprajz szakos diákok két alkalommal is konferencián, tanulmánykötetben foglalkoztak változó társadalmunk kérdéseivel; budapesti diákok dolgozataiból ugyancsak két tanulmánykötet jelent már meg.

Az ELTE Folklór Tanszékén elkészült (egyelőre publikálatlan) doktori disszertáció vizsgálta például a kaposvári fiatalok szubkultúráját könnyűzenei anyagukon, műveltségükön keresztül (SZAPU Magdolna). Az orvostörténeti irodalom néprajzi forrásértékéről ugyancsak disszertáció készült (DEÁKY Zita). Hasonlóképp doktori munka készül a görög katolikus vallásgyakorlat gesztusnyelvéről (SZABÓ Irén). Publikációvá érlelt egyetemi szakdolgozat készült a tradicionális munkácsi zsidóság hétköznapi és rituális étkezési kultúrájáról (RÉKAI Miklós), erdélyi muzsikusi cigányok belső társadalmi viszonyairól és kapcsolatrendszeréről (KERTÉSZ Nóra), egy kalotaszegi falu népművészeti varrótevékenységéről és ennek piacra viteléről (FÜLÖP Hajnalka), továbbá a futballnak a nemzeti tudat szimbolizációjában betöltött szerepéről (BALI János).

Mindezekben (és a fel nem hozott számos más munkában) innovatív érdeklődés fejeződik ki, és csak remélni lehet, hogy belőlük hosszabb távú, az egész szakmára jótékony hatással levő koncepciózus kutatói programok születhetnek meg, amelyek a néprajz egészének fokozottabb megbecsülést szereznek idehaza és külföldön egyaránt. Ez ösztönözhet másokat is arra, hogy fokozottabb érzékenységgel kérdezzenek: feltesz-e a külvilág kérdéseket a néprajznak, s ha igen, miféleket, milyen elvárásokkal? Továbbá: Feltesz-e a néprajz saját maga kérdéseket a külvilágnak, ha igen, miféleket, ha nem, miért nem? És végül tovább: megtartja-e a néprajz azt a képességét, hogy érzékeny maradjon a sokféle határtól szabdaltnak kulturális térben a különböző nyelvek használói iránt, legyenek azok akár más tudományok képviselői, akár életformák, mentalitások, vallási hagyományok, emberi közösségek kifejezői?

IRODALOM

ABLONCZY Balázs

1996 *Az elveszett őstörténet.* Beszélgetés Kósa Lászlóval. *Magyar Nemzet* 1996. nov. 20. 8.

AMBRUS Vilmos–ELTER András–NOBILIS Júlia (szerk.)

1999 *Hálók.* Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós hatvanadik születésnapjára. Budapest

ARIČS, Paul

2000 *A McDonald gyermekei.* Budapest

ASCHAMER, Wolfgang

1995 *Határokon túlnyúló magatartás és a határhelyzet tudatossága az osztrák–magyar határ térségében.* Tér és társadalom 9. 3–4. sz. 157–178.

BALI János

1998 *Hungarofradizmus.* Egy sportegyesület szimbolikája. *Tabula* 1 (1–2). 85–105.

BÁRDI Nándor (szerk.)

1999 *Globalizáció és nemzetépítés.* Budapest

BAUSINGER, Hermann

1995 *Népi kultúra a technika korszakában.* Budapest

BÍRÓ A. Zoltán

1992 *A regionális identitás kialakulásának néhány vonásáról.* *Regio* 3., 4. sz. 61–71.

BORBÉLY Éva–CZÉGENYI Dóra (szerk.)

1999 *Változó társadalom.* Kolozsvár

Cs. GYÍMESI Éva

1993 *A határ bennünk van.* *Alföld* 44. 8. sz. 53–59.

ÉGER György

1997 *A határ, ami elválaszt és összeköt.* Életmód, életkörülmények, etnikai referenciák az országhatár mentén élő magyar népesség körében. *Limes* 28. 2. sz. 87–110.

FEISCHMIDT Margit (szerk.)

1997 *Multikulturalizmus.* Budapest

FEJŐS Zoltán (szerk.)

1998 *A turizmus, mint kulturális rendszer.* Budapest

FELFÖLDI, László–SÁNDOR, Ildikó (eds.)

1999 *Multicultural Europe Illusion or Reality.* Budapest

FRISNYÁK Sándor (szerk.)

1996 *A Kárpát-medence történeti földrajza.* Budapest

FÜLÖP Hajnalka

1998 *A varró falu.* *Tabula* 1. (1–2) 3–24.

GERGÓ Zsuzsa

1996 *Európa határai.* In: Hazánk és Európa (szerk.: BESZTERI Béla). 21–32. Veszprém

GUNDA Béla

1992 *Teleki Pál az etnográfia határán.* In: Teleki Pál és kora (szerk.: CSICSERY-RÓNAY István–VÍGH Károly). 102–111. Budapest

HADAS Miklós

1994 *Határtérség és modernizáció.* Mobilitási folyamatok és attitűdök a magyar–szlovák–ukrán határ közelében. *Regio* 5. 2. sz. 31–44.

HOFER Tamás

1996 *Néprajz és őstörténet a millennium idején.* *Magyar Tudomány* XLI. 8. 1018–1025.

HOPPÁL Mihály

1994 *A hagyomány szava.* *Studia Comitatensia* 24. 369–379.

JEGGLE, Utz

1994 *Határ és identitás.* *Regio* 5. 2. sz. 3–18.

JUHARI Zsuzsanna

1992 *A múltat meg kell fejteni.* Beszélgetés Barabás Jenővel. *Élet és Tudomány* 22. (máj. 29.) 684–685.

- KEMÉNYFI Róbert
1994 *A kulturális határok értelmezésének kérdéséhez*. In: In memoriam Sztrinkó István (szerk.: ÚJVÁRI Zoltán). 13–22. Debrecen
- KIRÁLY Béla–VESZPRÉMY László (ed.)
1995 *Trianon and East Central Europe*. Social Science Monographs. Boulder
- KORFF, Gottfried
1993 *Kulturgrenzen und nationale Identität*. Zeitschrift für Volkskunde 89. 259–261.
- KÓSA László
1996 *A magyar néprajz a millennium korában*. Honismeret XXIV. 4. 15–19.
- KUNT Ernő–SZARVAS Zsuzsa (szerk.)
1993 *A komplex kultúrákutató dilemmái a mai Magyarországon*. Miskolc
- LUKÁCS János (szerk.)
1994 *Változás diákszemmel*. Kolozsvár
- MOHAY Tamás
1993 *Múltunk jövője*. Szabadelvűek a népi kultúráról. Budapest
1996 *Térszerveződés a csíksomlyói pünkösdi búcsún*. Néprajzi Értesítő LXXVIII. 29–58.
- NAHIMI Péter (főszerk.)
1992 *Esélyek és remények a Kárpát medencében*. Magyarság és Európa. Nemzetpolitikai szemle. 63–115. Budapest
- NIEDERMÜLLER Péter
1992 *Új törekvések a magyar néprajzban*. In: Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára (szerk.: MOHAY Tamás). 353–369. Debrecen
- PAASI, Anssi
1989 *A régiók fejlődése és a regionális identitás kialakulása*. Tér és társadalom 3. 70–79.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1990 *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években*. Budapest
- PALOTÁS Zoltán
1998 *A trianoni határok*. Budapest
- PETNEKI Áron
1997 *A megértés határai*. Nyelvi korlátok és előítéletek a kései középkortól a XX. század elejéig. Új holnap 9. január, 43–53.
- RECHNITZER János
1997 *Eurorégió-vázlatok a magyar-osztrák határ menti térségben*. Tér és társadalom. 2. 29–54.
- RÉKAI Miklós
1997 *A munkácsi zsidók terített asztala*. Budapest
- SALLAI János
1995 *Magyarország történeti határai a térképeken*. Budapest
1996 *A magyar-osztrák határ történetéről a XVIII. századtól napjainkig*. Soproni Szemle 50. 289–301.
- SUBA János
1997 *A magyar-csehszlovák határ megállapítása és kitűzése 1921–25 között*. Limes 28. 29–41.
- SZABÓ Miklós
1996 *A globalizáció határai*. Eszmélet 33. 162–174.
- SZALAI Andrea
1997 *A mi és az ők határai, vagy a beások belülről*. Regio 8. 1. sz. 104–126.
- SZÜCS Alexandra (szerk.)
1998 *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. Budapest
- TERBÓCS Attila–BARABÁS Máté (szerk.)
1998 *Terítéken*. Egyetemi dolgozatok Kisbán Eszter születésének hatvanadik születésnapjára. Budapest, ELTE BTK 1998.
- TÓKÉS László
1995 *Trianon – avagy a demokrácia határai*. Confessio 19. 3. sz. 57–60.
- VILKUNA, Kusta
1975 *Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ*. Magyar Tudomány XX. 752–760.
- WEBER, Max
1995 *A tudomány és a politika mint hivatás*. Budapest

New questions and new borders in European ethnology: perspectives in the turn of millennium

Tamás Mohay

It is a fact of common knowledge that political and cultural boundaries do not coincide with each other all over Europe. This is extremely true in the Carpathian basin. The tensions caused by the existence, nature and crossing the different linguistic, cultural and political borders were not eliminated not only in the former multi-ethnic imperial structures but also in the states created with the Trianon Peace-Treaty. Ethnology played important role in the process of recognition of these well-known relationships for longer time.

These problems are raised under new circumstances, and ethnological approaches do have new tasks in connection with that fact in this time. The traditional ethnography did not have to encounter those processes by that radically new meaning are given to the contemporary political and cultural boundaries: some of them are being reinforced, some displaced, others weakened or being come to connections with new symbolic meanings. It is enough to mention as to globalization, multi-national enterprises, international criminality, information industry, computer networks, different forms of migration, problems of refugees or regionalism. These are not only catchwords but real facts and processes forming the everyday life of people and societies. Moreover new questions are raised in connection with the political, military and economic reorganisation of Europe. In the case of Hungary we especially have to remember that three of our neighbouring states were disintegrated in the last ten years; also, that the borders of NATO run along the eastern and southern borders of Hungary and again that ethnic Hungarians are living in the neighbouring countries in very dissimilar political structures. Even if it won't be true to say that the political borders became unimportant, it can not be denied that the groups of Hungarians living in different countries are connected with each other much more intensively and freely than earlier; however, the ways they can contact with European countries much more differ from each other. All these issues undoubtedly make influence on the repeatedly mentioned cultural „unity“ of the Hungarian nation.

In my paper I try to reflect to this newly arised questions taking into account that the ethnology has to notice its own disciplinary limits also in the process formulating questions, and in looking for answers of them. It seems to be sure that in consequence of this, not only the methodology, but the relationships with other disciplines and the training for our discipline will be altered.

TARTALOM

KÓSA László: Múlt, jelen, jövő	5
KODOLÁNYI János: Néprajzi csoportjaink az ezredfordulón	21
KEMÉNYFI Róbert: Szakrális tér – „ethnicitás” – nemzetállam	33
LISZKA József: A szlovákiai magyar néprajzi tudományosságtól az európai etnológiáig	51
BALÁZS Lajos: Erdélyi eredmények és tanulságok az emberi élet fordulójának kutatásában	59
DÁM László: A magyar népi építészet kutatása az ezredforduló évtizedeiben	69
HARKAI Imre: Kognitív házszerkesztés a népi építészetben	83
NAGY Janka Teodóra: A jogi néphagyomány- és népszokáskutatás eredményei, alternatívái, a jogi néprajz alapkérdései az ezredfordulón	99
LUKÁCS László: A néprajzi látásmód az ezredfordulón	121
KESZEG Vilmos: Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban	131
SIPOS János: Magyar népzenei kutatások a törökség között	165
KÜRTI László: A magyarság szociálintropológiája – Eredmények és jövőbeli feladatok	183
BÁRTH János: A szállás alakváltozatai (Magyar parasztok határbeli tartozéktelepülései a Kárpát-medencében)	205
NOVÁK László: Az alföldi települések struktúráváltozásai a 17–20. században	217
KÖVECSÉS VARGA Etelka: A természetes környezet változásai Esztergomban és környékén a török kor után	227
GILYÉN Nándor: A magyar népi építészet változása (integrálódás) a 20. században	237
CSOMA Zsigmond: „Az bábák babonás füve” (Növényismeret és gyógyítási gyakorlat a középkortól napjainkig)	257
ZSIGMOND Győző: A magyar etnomikológia a 21. század küszöbén	281
ILYÉS Zoltán: Az ökomuzeális hasznosítás Gyimes hagyományos kultúrtáji képének megőrzésében	291
VOIGT Vilmos: Természeti környezet, épített környezet – folklórunkban	301
BALÁZS Géza: Normatutadatok és normaváltozások	309
KRUPA András: A magyarországi szlovákok kalendáris szokásainak elhalási tendenciái, összefüggésük a társadalmi és életmódbeli változással	317
ZSÓK Béla: A százéves Déva-telep lakóinak életvitele, hagyományainak és identitástudatának változásai	331
BÁTI Anikó: Tárgyak – technológiák – szokások. Egy borsodi község táplálkozáskultúrájának változásai a 20. század második felében	341
EPERJESSY Ernő: Az uradalmi cselédek sorsfordulója a Zselicben – 1945	357

HORVÁTH Sándor: Falusból városi, parasztból városlakó	377
MAJTÉNYI György: Életmódváltozás a szakérettségizettek életében	393
TÓTH Eszter Zsófia: Parasztlányokból munkásasszonyok	405
PETHŐ László: A vidéki munkásság antropológiája	423
SZILÁGYI Miklós: Otthonteremtés, faluközösséggé szerveződés – idegenben	445
KARACS Zsigmond: A körülöttünk lévő világ és a múltó idő a földesi emberek szemében	461
GULYÁS Éva: A jászkiséri kálvinisták türelmetlenségi pere	477
K. CSILLÉRY Klára: Tér- és időszemlélet a mátraalmási (szuhahutai) famunkásoknál	491
BARTHA Elek: A szakrális térszemlélet koncepciói az ezredforduló folklorisztikájában	505
ZENTAI Tünde: Az ágy és a népi alváskultúra a kora újkorban	513
BALASSA M. Iván: Stílusváltozások a magyarországi templomok festett asztalosmunkáiban	531
FÜVESSY Anikó: Az alföldi kerámia stílusváltozásai	545
SZABÓ László: „Ki a bóldog” – A puritanizmus eszméje Fazekas Mihály költészetében	559
SZULOVSZKY János: A társadalom realizált igényvilága a 19. század utolsó harmadában Magyarországon. Térképlapok egy kutatásból	585
PETERCSÁK Tivadar: Tradíció és modernizáció a paraszti gazdasági közösségekben	619
SZARVAS Zsuzsa: Hagyományos közösség – modernizációs foglalkozás	637
KARÁCSONY MOLNÁR Erika – TÁTRAI Zsuzsanna: Adalékok a hagyományörzés lehetőségeihez és módjaihoz a 21. század küszöbén	645
GOMBOS András: Egy eleki táncos egyéniségvizsgálata	677
BARNA Gábor: A világ megszerkesztése. Szimbolikus és valós világok	693
SÁRI Zsolt: A szentemberek egy új típusa. A vallási közösségek laikus vezetői a mai magyar falvak katolikusai között	711
KLAMÁR Zoltán: Tanyatípusok és tanyai életmód Magyarkanizsa környékén	719
POZSONY Ferenc: Öregek Erdély változó társadalmában	737
MOHAY Tamás: Új kérdések és új határok a néprajzban: az ezredforduló perspektívái	745